

Rött och grönt klimat i nederländska bisatser

Om hur högtryck och lågtryck påverkar valet av ordföljd

Mona Arfs, fil. dr i nederländska

Inledning

Den som undervisar i nederländska som främmande språk stöter ofta på grammatiska konstruktioner som är knepiga att förklara för svenska studenter, därför att bruket uppvisar stor variation och inga regler finns i grammatikböckerna. En sådan konstruktion är placeringen av hjälpverbet i förhållande till perfekt participet när dessa två verb bildar ett verbkomplex i slutet av bisatser. Nederländska modersmålstalare litlar i de fallen helt enkelt på sin språkkänsla, men det kan ju inte utländska studenter göra. Till dem kan läraren inte bara säga att de förväntas ”höra” vad som är rätt. Författaren till den här artikeln har undervisat i nederländska vid Göteborgs universitet sedan 1978. Eftersom studenter ofta ställer frågan om var de ska placera hjälpverbet, har hon undersökt det faktiska bruket och frekvensen av de olika ordföljdsvarianterna och beskrivit detta i sin doktorsavhandling *Rood of groen?* (2007).

Det här är en kortfattad presentation av denna doktorsavhandling. En förstudie till den presenterades under Languedoc-konferensen för doktorander vid Humanistiska fakulteten i november 2003 och publicerades elektroniskt 2004.

Resultaten i avhandlingen visar tydligt på vilket sätt högtryck (stark betoning) och lågtryck (svag betoning) i början och slutet av perfekt participet påverkar språkanvändarens val av intern ordföljd i verbkomplexet i slutet av bisatsen, men även att mer långsiktiga klimatförändringar (språknormer) har stor betydelse för valet av ordföljd.

Bakgrund

Vilken ordföljd är rätt i följande meningar? Den **röda** eller den **gröna**?

Ik geloof niet dat hij het heeft gedaan eller *Ik geloof niet dat hij het gedaan heeft*

'Jag tror inte att han har gjort det.'

Hij zegt dat hij naar school is gelopen eller *Hij zegt dat hij naar school gelopen is*

'Han säger att han har gått till skolan.'

Ik hoop dat mijn boek wordt gelezen eller *Ik hoop dat mijn boek gelezen wordt*

'Jag hoppas att min bok blir läst.'

Svaret är: ingen är fel, båda alternativen är möjliga i nederländskan! I modern tyska är däremot sedan länge endast ”grön” ordföljd möjlig.

Ordföljden hjälpverb – perfekt particip (*heeft gedaan*) kallas inom nederlandistiken *rood* ’röd’ och ordföljden perfekt particip – hjälpverb (*gedaan heeft*) kallas *groen* ’grön’. Denna terminologi introducerades av Anita Pauwels i en omfattande studie om ordföljdsvariation i nederländska dialekter som hon genomförde vid universitetet i Leuven i Belgien 1953. Hon åskådliggjorde sina forskningsresultat genom en serie dialektkartor, där de olika ordföljdsvarianternas regionala spridning markerades med röda och gröna prickar på kartan. Sedan dess talar man om röd och grön ordföljd.

Den interna ordföljden i verbkomplex i bisatser är enligt nederländska grammatik- och läroböcker *in principe vrij*, det vill säga ’i princip fri’. Men vad är då problemet? Då kan det ju aldrig bli fel. Jo, problemet är det där ”i princip”! De nederländska modersmålstalarna föredrar nämligen ibland den ena ordföljden, ibland den andra, och ibland i spelar ordföljden ingen roll. Och man är oftast inte medveten om varför man föredrar den ena eller den andra ordföljden.

Vilka faktorer som påverkar valet av ordföljd i verbkomplexet är ett mycket gammalt forskningsområde inom nederlandistiken. Framförallt har man undersökt regionala, stilistiska, syntaktiska och semantiska faktorer. Andra faktorer som kan påverka valet av ordföljd är individuella preferenser och mycket starka språknormer. Under de senaste decennierna har flera nederländska och flamländska forskare påvisat att även rytmiska faktorer är av stor vikt för variationen. Och det är där den här undersökningen tar vid.

Mål

Målet med undersökningen är att med hjälp av en korpus mer djupgående undersöka de rytmiska faktorer som påverkar valet av intern ordföljd i verbkomplex i bisatser för att tydliggöra det faktiska bruket av de olika ordföljdsvarianterna.

Hypotes

Den centrala hypotesen är att det med utgångspunkt från betoningen i själva perfekt participet är möjligt att förklara och förutsäga valet av ordföljd i tvåverbskomplex med ett hjälpverb och ett perfekt particip i bisatser. Den rytmiska strukturen i perfekt participet är alltså utslagsgivande vid valet av ordföljd, enligt den så kallade hattprincipen. Betoningsmönstret i perfekt participet kan nämligen åskådliggöras med en spetsig hatt, som, när den eftersträvade jämvikten finns, har brätte (obetonad stavelse) på båda sidorna; annars ser det ut som en skärmmössa med skärm åt antingen ena eller andra hållet:

- ^ - ^ - - ^

Språkanvändaren förutsätts medvetet eller omedvetet eftersträva en så jämn fördelning av betonade (^) och obetonade stavelser (-) som möjligt. Med hjälp av variation i ordföljden kan jämvikt uppnås i verbkomplexet på så vis att man placerar hjälp verbet före perfekt participet om detta har betoningen i början, så att det blir ett brätte även på vänster sida. Denna betoning bör alltså leda till röd ordföljd:

- ^ - - - ^ - - - - ^ - -

heeft opgebeld heeft meegemaakt heeft teruggezien

Om betoningen ligger mitt i perfekt participet finns jämvikten redan. Hatten har ju då redan ett brätte på båda sidor. Fördelningen mellan de båda ordföljdsvarianterna bör då bli jämnt fördelad:

- - ^ - - - ^ - - - ^ - -

heeft gelezen is gekomen heeft mishandeld

eller

- ^ - - - ^ - - - ^ - -

gelezen heeft gekomen is mishandeld heeft

Om perfekt participet har betoningen i slutet placeras hjälpverbet efter det, så att hatten får ett brätte även på höger sida och jämvikt i verbkomplexet på så vis uppnås. Denna betoning bör alltså leda till grön ordföljd:

- ^ -
betaald heeft

- - ^ -
gestudeerd heeft

- - - ^ -
gesignaleerd heeft

En andra hypotes är att den rytmiska strukturen i perfekt participet, d.v.s. hattmodellen, korrelerar med andra (externa) variabler enligt ett visst hierarkiskt mönster. Genom att kartlägga detta mönster är det möjligt att förklara och förutsäga avvikelser från det förväntade valet av ordföljd.

Undersökningsmaterial

Till den här undersökningen användes den så kallade INL-korpusen hos Instituut voor Nederlandse Lexikologie i Leiden. Denna korpus består av en samling moderna nederländska texter som sammanlagt omfattar c:a 38 miljoner ord. Ur den stora korpusen valdes slumpvis en sub-korpus på c:a 1 miljon ord. Med hjälp av ett komplicerat sökprogram genererades ur dessa texter samtliga bisatser med just den syntaktiska struktur som skulle undersökas, nämligen bisatser med tvåverbskomplex bestående av ett hjälpverb och ett perfekt particip, totalt 3642 bisatser.

Metod

Dessa 3642 bisatser analyserades grundligt och försågs med värdena för den så kallade responsvariabeln, det vill säga röd eller grön ordföljd, samt med värdena för tio olika förklaringsvariabler:

1. perfekt participets hattmodell
2. typ av hjälpverb
3. hjälpverbets längd
4. bisatsens längd (mittfältet)
5. element direkt före verbkomplexet
6. längd av extraposition (element direkt efter verbkomplexet)
7. typ av extraposition
8. liknande verbkomplex i föregående sats (s.k. syntaktisk persistens)
9. typ av bisats
10. typ av text

Därefter bearbetades dessa värden statistiskt för att kartlägga vilka samband och korrelationer som finns mellan responsvariabeln röd och grön ordföljd och de olika förklaringsvariablerna.

Först undersöktes sambanden mellan ordföljden och de tio olika förklaringsvariablerna var för sig, sedan sambanden mellan ordföljden, hattmodellen och de externa förklaringsvariablerna var för sig. Därefter undersöktes sambanden mellan ordföljd, hattmodell och olika relevanta kombinationer av de externa förklaringsvariablerna för att kunna upptäcka regelbundenheter i valet av ordföljd vid olika betingelser. Till sist undersöktes vilka (kombinationer) av dessa variabler som leder till avvikelser från den förväntade ordföljden i undersökningsmaterialet.

Resultat

Diagram 1 visar den genomsnittliga fördelningen i det här undersökningsmaterialet och det är alltså avvikelser från denna fördelning som fortsättningsvis undersöktes.

Enligt tidigare forskning är den röda ordföljden mycket vanligare i skriftspråk än i talspråk i modern nederländska. Eftersom den undersökta korpusen enbart består av skriftspråk så var denna fördelning förväntad.

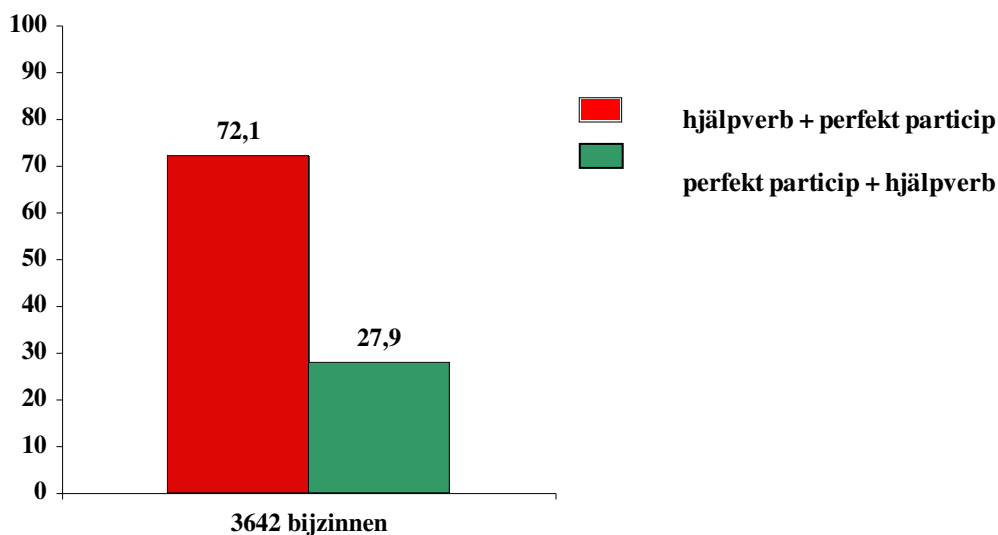


Diagram 1: Fördelning av ordföljd i undersökningsmaterialet (%)

Diagram 2 visar att betoningen i perfekt participet är av avgörande betydelse för ordföljden och bekräftar därmed den första hypotesen. Perfekt particip med stark betoning på första stavelsen får mycket oftare röd ordföljd än genomsnittet i undersökningsmaterialet (här markerat med en lodrät linje) och perfekt particip med stark betoning på sista stavelsen får oftare grön ordföljd än genomsnittet.

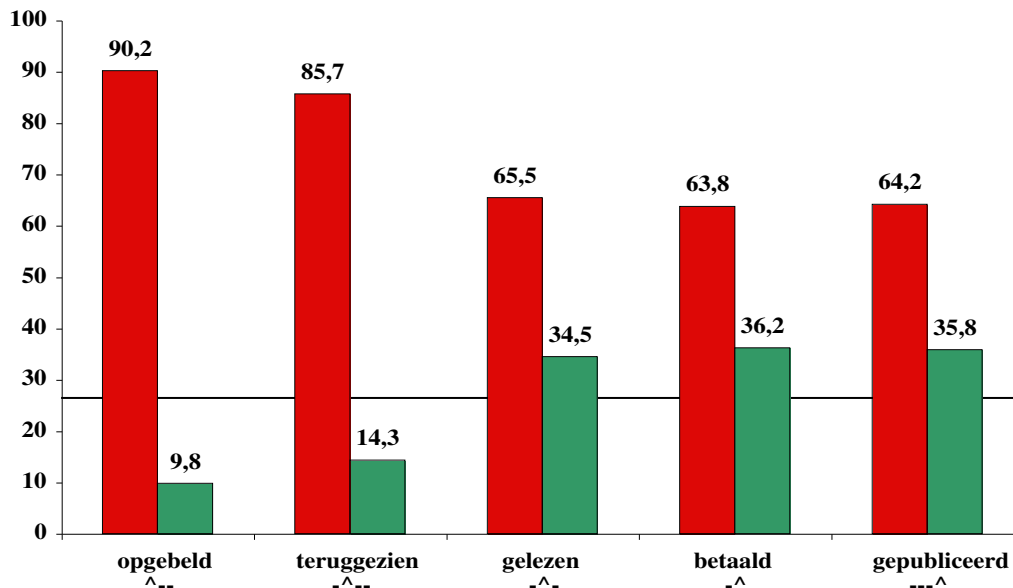


Diagram 2: Fördelning av ordföljd vid de olika hattmodellerna (%)

Den tredje hattmodellskategorin, med betoningen i mitten (*gelezen*), får högre frekvens grön ordföljd än förväntat. Eftersom den redan uppvisar jämvikt blir den i mycket högre grad påverkad av de externa förklaringsvariablerna än de kategorier som har stark betoning i början eller i slutet av perfekt participet. I de fallen är hattmodellen klart utslagsgivande för valet av ordföljd.

Genom att granska och analysera denna tredje kategori specifikt var det möjligt att kartlägga vilka externa förklaringsvariabler som var överordnade de andra och vilka som korrelerade med varandra, upptäcka regelbundenheter i avvikelserna från den genomsnittliga fördelningen i undersökningsmaterialet och hitta ett mönster som kan förklara och förutsäga ett frekventare bruk av den röda eller gröna ordföljden än förväntat.

De rytmiska variablerna visade sig vara de mest signifikanta. De samverkar starkt med varandra och har en inbördes rangordning.

Hattmodellen är den utslagsgivande variabeln för avvikelser från den genomsnittliga fördelningen i undersökningsmaterialet. Det element som står direkt före verbkomplexet har också stor betydelse. Ett starkt betonat element direkt före ett verbkomplex med ett perfekt particip med betoningen i början främjar den röda ordföljden eftersom det innebär att det då står ett svagbetonat hjälpverb mellan två tryckstarka element. På samma sätt främjar en extraposition direkt efter ett verbkomplex med ett perfekt particip med betoningen på sista stavelsen den gröna ordföljden, eftersom ett svagbetonat hjälpverb då står mellan de två betonade elementen i slutet av bisatsen.

Rangordningen mellan de rytmiska faktorerna:

1. Hattmodellen
2. Element direkt före verbkomplexet
(korrelerar med bisatsens längd)
3. Typ av extraposition direkt efter verbkomplexet
(korrelerar med extrapositionens längd)

Den psykolingvistiska faktorn ”syntaktisk persistens” innebär här att om ett verbkomplex med ett perfekt particip och ett hjälpverb förekommer i en föregående sats, så är språkanvändaren starkt benägen att återanvända samma ordföljd i den följande satsen.

Den stilistiska faktorn ”typ av text” är också starkt signifikant. Mediala texter har oftare röd ordföljd än genomsnittet, medan sakprosa och juridiska texter oftare har grön ordföljd.

Vad gäller de syntaktiska faktorerna så har ”typ av hjälpverb” en viss betydelse: passiva satser får något oftare grön ordföljd än aktiva. Om hjälp verbet är enstavigt eller tvåstavigt har däremot ingen signifikant betydelse för valet av ordföljd. ”Typ av bisats”, det vill säga om bisatsen inleds av en konjunktion eller av ett relativt pronomen, påverkar inte heller valet av ordföljd i det här undersökningsmaterialet.

Slutsats

Den centrala hypotesen, att det är den rytmiska strukturen i perfekt participet, d.v.s. hattmodellen, som är utslagsgivande för den interna ordföljden i tvåverbskomplex med ett perfekt particip och ett hjälpverb, har bekräftats, liksom hypotesen att det finns externa variabler som

korrelerar med hattmodellen och med varandra enligt ett visst hierarkiskt mönster, vilket gör det möjligt att förklara och förutsäga avvikelserna från den genomsnittliga fördelningen i undersökningsmaterialet.

I de fall just den hattmodell och de externa variabler som enligt undersökningen starkt främjar röd ordföljd finns i samma bisats och alltså samverkar och förstärker varandra, blir det ändå alltid en markerad grupp kvar som får grön ordföljd. Det måste alltså finnas andra variabler än de här undersökta som också påverkar valet av ordföljd i verbkomplexet.

De rytmiska faktorernas inflytande försvagas sannolikt i dessa fall av mycket starka normer som får språkanvändaren att åsidosätta den rytmiska jämviktsprincipen. En sådan norm kan vara regional, stilistisk eller social. Man använder den ordföljd som anses vara rätt bland de språkanvändare man vill identifiera sig med. Även grammatiska regler är inlärd normer som språkanvändaren upplever måste följas.

Framförallt i mediavärlden anses den röda ordföljden vara ”mer bildad” än den gröna. Eftersom media utövar ett starkt inflytande på både talspråk och skriftspråk, har bruket av den röda ordföljden i tvåverbskomplex med perfekt particip ökat på senare tid. I spontant talspråk överväger visserligen fortfarande den gröna ordföljden, men den ökande tendensen att vilja tala dialektfritt leder till att andelen röd ordföljd ökar även i talspråk. Det språkliga normklimatet påverkar alltså valet av ordföljd.

En annan ofta framförd orsak till den röda ordföljdens framgång är att den gröna ordföljden anses vara en *germanisme*. Det lär ha funnits en period då lärarna uppmanades att konsekvent lära ut den röda ordföljden och att alltid rätta eleverna när de använde den gröna ordföljden. Den gröna ordföljden ansågs vara dialektal och dessutom tyskklingande. Då påverkade det politiska klimatet språkbruket.

I tyskan utvecklades normen att använda den gröna ordföljden i tvåverbskomplex redan på 1700-talet, medan nederländskan utvecklade olika ordföljdmönster för tvåverbskomplexen med infinitiv respektive perfekt particip. Tvåverbskomplex med infinitiv har numera nästan alltid röd ordföljd medan tvåverbskomplex med perfekt particip fortfarande har ’i princip fri variation’.

Fast enligt ett visst mönster!